

“Тарых жана мурас” түрмөгү

Кыргыздын туңгуч чыгыш таануучусу,
профессор
ӨМҮРКУЛ КАРАЕВГЕ

(1930 - 2002)

85

ЖЫЛ

Бишкек - 2015

«ТАРЫХ ЖАНА МУРАС» ТҮРМӨГҮ

Кыргыздын тунгуч чыгыш

таануучусу, профессор

Өмүркул Караевге

(1930-2002)

85 ЖЫЛ

(Макалалар топтому)

Бишкек - 2015

УДК 94(47)
ББК 63.3 (2 Ки)
К 97

Редколлегия: Т. К. Чоротегин (төрага), Т. Абдырахманов, А. Акматалиев, А. Акунов, С. К. Алымкулова, Б. Аманбаева, А. Асанканов, Т. Асанов, Ү. Асанов, А. Беделбаев, К. Белек, А. Р. Бикбулатова, В. Я. Бутанаев, В. Д. Горячева, Ж. Жакыпбеков, М. Б. Жамгырчинов, А. Жапаров, Р. Жолдошов, А. Жуманалиев, О. К. Каратаев, М. А. Карыбаева, Т. Кененсариев, М. Ч. Кожобеков, А. К. Койчиев, А. М. Кылычев, М. Мамбетакун, К. С. Молдокасымов, Ж. Омурова, Т. Н. Өмүрбеков, С. Смадияров, К. Ш. Табалдыев, К. И. Ташбаева, Ю. С. Худяков, З. Эргешов, А. Эркебаев.

Кыргыздын тунгуч чыгыш таануучусу, профессор Өмүркул Караевге (1930-2002)
К 97 85 жыл: (Макалалар топтому) / Жооптуу редактор Т.К.Чоротегин. – Б.: Махprint басмасы, 2015. – 186+iv б., сүрөт. – “Кыргыз Тарых Коому” эл аралык коомдук бирикмеси. - “Мурас” фонду. - “Тарых жана мурас” түрмөгү.

ISBN - 978-9967-12-514-8

Совет доорунда кыргыздардын ичинен алгачкы чыгыш таануучу, арабист адис болгон тарых илимдеринин доктору, профессор Өмүркул Караев (15.10.1930 – 18.09.2002) кыргыз элинин келип чыгышы, Энесай Кыргыз жана Карахандар каганаттарынын жана башка борбордук азиялык мамлекеттердин тарыхы, мусулмандык тарыхый жазма булактар жаатында көөнөргүс эмгектер жараткан. Расмий тарыхнаамада Энесай Кыргыз тарыхы доору “жерилип” турган чакта, ал “Энесай Кыргыз каганатынын доору - жалпы кыргыз тарыхынын ажырагыс бир бөлүгү” деген илимий тыянагын ырааттуу коргогон бирден-бир тарыхчы болгон. Бул китепте профессор Өмүркул Караевдин жаркын элесине арналган эскерүүлөр жана илимий макалалар, ошондой эле, маркумдун кыргыз тарыхына арналган чакан илимий баяны, ар кыл сүрөттөр камтылды.

Китеп тарыхчыларга, кыргыз таануучуларга, түркологдорго, чыгыш таануучуларга, ошондой эле Кыргызстандын тарыхнаамасына кызыккан бардык окурмандарга арналат.

К 0503020911-15

УДК 94(47)
ББК 63.3(2 Ки)

ISBN 978-9967-12-514-8

© “Мурас” фонду, 2015

МАЗМУНУ

ТЫНЧТЫКБЕК ЧОРТЕГИН ПРОФЕССОР ӨМҮРКУЛ КАРАЕВДИН БАЙСАЛДУУ ЖОЛУ	3
БИРИНЧИ БӨЛҮМ	
Ө.КАРАЕВДИ ЭСКЕРҮҮЛӨР ЖАНА АЛ ИЛИКТЕГЕН ТЕМАТИКА ТУУРАЛУУ МАКАЛАЛАР	11
АЛЫМКОЖОЕВ Ө. Ж. Ю. С. ХУДЯКОВДУН ЭМГЕКТЕРИНЕ ӨМҮРКУЛ КАРАЕВДИН КӨЗ КАРАШЫ.....	11
АРЗЫБАЕВ Т.К. ӨМҮРКУЛ КАРАЕВ ЖАНА “МАНАС” ЭПОСУ	14
АСАНОВ. Т. И. ЭСЕНАЛИЕВА Г.О. ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КЫРГЫЗОВ И КЫРГЫЗСТАНАВ ИССЛЕДОВАНИЯХ ОМУРКУЛА КАРАЕВА	19
БЕЛЕК КАЙРАТ КАРАХАНДАРДЫН ТАРЫХЫНЫН ИЗИЛДЕНҮҮ ДЕНГЭЭЛИ ЖАНА АГА ӨМҮРКУЛ КАРАЕВДИН КОШКОН САЛЫМЫ	32
БЕДЕЛБАЕВ А. НУКУРА ИЛИМПОЗ ӨМҮРКУЛ АГАЙДЫН ЫСМЫН ЭМГЕКТЕРИ ТҮБӨЛҮК САКТАЙТ.....	37
ВЕДУТОВА Л. М. О. КАРАЕВ: МЕЖДУ ПРОШЛЫМ И БУДУЩИМ.....	38
ДҮЙШЕЕВ Ж. ИЙИНДЕШ ИЛИМПОЗДОР: ТАРЫХЧЫЛАР КУШБЕК ҮСӨНБАЕВ ЖАНА ӨМҮРКУЛ КАРАЕВ	40
ERGIN AYAN GAZNELILER DEVLETİNDE HÂNEDEÂN ÜYELERİNİN EVLİLİKLERİ.....	42
ЖАКЫПБЕКОВ Ж. КЫРГЫЗ ЭЛИНИН IX-XII К.К. ТАРЫХЫНЫН МАСЕЛЕЛЕРИН ИЗИЛДӨӨДӨГҮ ПРОФЕССОР Ө. К. КАРАЕВДИН ОРДУ ЖАНА РОЛУ	55
ЖОЛДОШОВ Р. КЫРГЫЗСТАНДЫН ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨДӨ Ө. КАРАЕВДИН ИЛИМИЙ САЛЫМЫ	56
ЖУСУПОВ К. АЛ НАКА ЧЫНЫГЫ АДИС ТАРЫХЧЫ ЭЛЕ	61
ИСАКОВ А. ӨМҮРКУЛ КАРАЕВДИН ТҮРКИЯДА БАСЫЛГАН ЭМГЕКТЕРИ ЖАНА АНЫН ЭМГЕКТЕРИНИН ТҮРКИЯДАГЫ ШИЛТЕМЕЛЕРИНИН КЫСКАЧА АНАЛИЗИ	62
MUSTAFA KALKAN KIRGIZ-KAZAK BOYLARININ SOSYAL YAPILANMA SEYRI.....	66
КАРАТАЕВ О.К. КӨРҮНҮКТҮҮ ТАРЫХЧЫ, ЧЫГЫШ ТААНУУЧУ ЖАНА ЧЫГААН ИНСАН.....	72
КОЖОБЕКОВ М.Ч. ИЛИМИЙ ДААНЫШМАНЫМ	75
КЫЛДЫРОГЛУ МЕХМЕТ ӨМҮРКУЛ КАРАЕВДИН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ КЫПЧАКТАРГА БАЙЛАНЫШТУУ МААЛЫМАТТАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ.....	76
КЫЛЫЧЕВ А. М. НУКУРА ИЛИМПОЗ ӨМҮРКУЛ КАРАЕВ.....	80
ОМУРОВА Ж. О. ӨМҮРКУЛ КАРАЕВДИН ЖАРКЫН ЭЛЕСИ УНУТУЛБАЙТ	81
РЫСМЕНДЕЕВА Н. ИЛИМДЕ ЖЫЛДЫЗЫ ЖАНГАН АДАМ	82
СМАДИЯРОВ С. ЧААЛЫКПАГАН ИЗИЛДӨӨЧҮ	84
СЫДЫКОВ САГАЛЫ. ӨМҮРКУЛДУ ЭСКЕРИП	86

ТАШБАЕВА К. И. ВСПОМИНАЯ ОМУРКУЛА КАРАЕВИЧА КАРАЕВА	88
ЭРАЛИЕВ З. КАРАХАН КАГАНДЫГЫНЫН ТАРЫХЫН ҮЙРӨНҮҮДӨ ПРОФЕССОР Ө. КАРАЕВДИН КОШКОН САЛЫМЫ (БАЯНДАМАНЫН ТЕЗИСТЕРИ)	91
ЭСЕНАЛИЕВА Г. Ө. Ө. КАРАЕВДИН ӨМҮР ЖОЛУНДАГЫ УРУНТТУУ МЕЗГИЛДЕР	94
ЭСЕНАЛИЕВА Г. Ө. ТАГДЫР ЧЕЧКЕН КЕЗДЕШҮҮ	97
ЭКИНЧИ БӨЛҮМ.	
ӨМҮРКУЛ КАРАЕВ	
КӨӨНӨ ЖАНА ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ КЫРГЫЗ ТАРЫХЫНЫН ЧАКАН БАЯНЫ	101
I БАП. БАЙЫРКЫ ТҮРКТӨР ЖАНА КЫРГЫЗДАР	101
II БАП. ЭНЕСАЙ КЫРГЫЗДАРЫ ОРТО КЫЛЫМДАРДЫН БИРИНЧИ ЖАРЫМЫНДА	112
ЭНЕСАЙ КЫРГЫЗДАРЫ VI-VIII КЫЛЫМДАРДА	112
УЛУУ КЫРГЫЗ КАГАНАТЫ	116
ЭНЕСАЙ КЫРГЫЗДАРЫНЫН VI - X КЫЛЫМДАРДАГЫ ЧАРБАСЫ, САЯСИЙ ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА ДИНИЙ ИШЕНИМДЕРИ	124
III БАП. КАРЛУК КАГАНАТЫ, ТЕҢИР-ТОЛУК КЫРГЫЗДАР. КАРЛУК КАГАНАТЫ (766-Ж. - X К.ОРТО ЧЕНИ)	130
IV БАП. КЫРГЫЗСТАН X-XIII КЫЛЫМДАРДЫН БАШТАЛЫШЫНДА	142
КАРАХАНДАР КАГАНАТЫ	142
V БАП. XIII — XVI КЫЛЫМДАРДАГЫ КЫРГЫЗСТАН	172
МОНГОЛДОРДУН БАСЫП КИРИШИ. ЧАГАТАЙ УЛУСУ ЖАНА ХАЙДУ ЭЭЛИГИ	172
МОНГОЛДОРДУН БАСЫП КИРИШИ. ЧАГАТАЙ УЛУСУНУН ТҮЗҮЛҮШҮ	172

Mustafa KALKAN

Yrd. Doç. Dr.
Karatekin Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü,
Ortaçağ ABD Öğretim Üyesi.

KIRGIZ-KAZAK BOYLARININ SOSYAL YAPILANMA SEYRİ

Orta asırlar olarak bilinen tarihi dönem, Merkezi Asya coğrafyasında birçok kavmin siyasî ve sosyal tarihinin şekillendiği zaman dilimini içine alır. Tarihi dönemler açısından incelendiği zaman da büyük askerî gelişmelerin yaşandığı ve sosyal hareketliliğin sürekli bir değişim hali sergilediği asır olarak görülür. Orta asırlar, konar-göçer kavimlerin maişet (geçim) şekillerinde bazı değişimleri yaşamaya başladıkları, bozkırda hayvancılıkla iştigal eden (uğraşan) kavimlerin yerleşik medeniyet temsilcileriyle çeşitli sebeplere dayalı olarak bir araya gelip yavaş yavaş yerleşik hayatı tanıdıkları dönemdir. Yerleşik hayatın çekiciliği ve bazı kavimlerin batıya doğru ilerleyişleri sırasında yerleşik kültürlerle teması, bozkır hayatının bazı dinamiklerini zorlamaya başlamıştır. Bütün zorlamalara, yerleşik medeniyetlerle ticari ve sosyal ilişkilere rağmen Türk kavimlerinin büyük bir kısmı yine yerleşik hayatı tercih etmemiş, bu hayat şekli onlara çekici gelmemiştir. Uçsuz bucaksız dalada (bozkırda) asırlardır hayvan sürülerini besleyerek yaşayan ve bu maişet (geçim kaynağı) tarzını çok iyi bilen kavimler, yaşayış şekillerinden vazgeçmemişlerdir. Buna rağmen, Orta asırlar sosyal hareketlilik yönünden yerleşik kavimlerle kaynaşmanın en hareketli olarak yaşandığı zaman dilimi olma özelliğini taşımaktadır.

Konar-göçer ve göçebe kavimlerin yerleşik hayatı öğrenip zamanla bu yaşayış şeklini benimserken belirli bölgelerde yapılan tarımın daha fazla tercih edildiği, yerleşik kültürlerde eski tarihlerden itibaren görülen ilahî tek tanrılı dinlerin etkisi altında kaldıkları, sınırlı da olsa mübadele usulünün (değiş tokuşun) terk edilerek ticaretin geliştirildiği anlaşılmaktadır. Görülen bu türden sosyal değişimler, dönemin özelliklerini genel hatlarıyla ortaya koyması açısından ifade edilmiştir. Bütün bu değişimlere rağmen Asya'nın asırlardır devam eden sosyal yaşayış şekli bütün canlılığıyla devam etmiştir. Her maişet tarzının (geçim şekli, tarım, hayvancılık, ticaret vb) zamanla şekillenen ve sosyal yönden kendine has olan özellikleri vardır. Konar-göçer veya göçebe yaşayış şekillerinin uzun süre yerleşik medeniyetlerin temsilcileri tarafından bir kültür türü olarak kabul edilmediği, kültür tarihinin normlarının XIX. yüzyılın sonları ve XX. asrın başından itibaren şekillenmesi ile bu düşüncenin zamanla çürütüldüğü görülür. Konargöçer kavimlerinde sosyal hayatlarında bir yerleşim düzeninin bulunduğu, evlenme hukukunun şekillendiği, ticaretin belirli kanunlarla yapıldığı, ceza hukukunun kendine has niteliklere sahip olduğu ve töre diye bilinen sosyal hukukun medeni hukuku destekler özellikler taşıdığı ancak asırlar sonra anlaşılabilmiştir.

Türk dilli olarak tanımlanan, etnik yönden Türk olan veya zamanla Türkleşen boyların konargöçer yaşayışlarında görülen sosyal oluşum düzenleri genel olarak birbirine benzer özellikler sergiler. Fakat her kavmin bu düzen içinde bulunduğu coğrafyaya, etkileşim içinde oldukları kavimlerden aldıkları bazı normlara, sosyal mentalitesinin şekillendirdiği yaşayış şekline ve maişet tarzına göre bazı özel farklılıklarının olduğu kültür tarihi açısından unutulmaması gereken önemli bir noktadır. Türk dilli olan kavimler arasında yerleşik hayat düzenini benimseyen boylarda vardır fakat onlar belirli bir süre sonra

bozkır nizamının getirdiği yaşayış şeklini unutmaya başlamışlardır. Yerleşik hayata geçen Türk dilli kavimler ilk zamanlarda şehir mimarisinin-yaşayış şeklinin geleneklerini zorlamaya başladığı ve baskı altına aldığı dönemlerde evlerin içerisine yurt kurmaya kadar varan yolları denemişlerse de bir süre sonra eski yaşayış şekillerinden uzaklaşmaktan başka çareleri kalmamıştır. Şehir hayatının ezici normları onlara eski geleneklerine göre yaşama şansı tanımamıştır ama ruhlarında hep bozkırın-dalanın izlerini taşımış, ya da Uygurlarda görülen şekliyle eskiden olduğu gibi bozkırlarda yazlık şehirler kurmaya devam etmiş ve bozkırdan kopmanın manevi sıkıntısını bu şekilde atmanın yollarını aramışlardır. Uzun asırlar boyu göç ederek yaşayan, dilinde, geleneklerinde, milli hissiyatında, günlük yaşayışında, yiyecek ve içeceğiindeki kültürde Kırgızlara en yakın olan halk Kazaklardır. İki halkın bugünkü manevi dünyasında, sosyal hissiyatından, maddi medeniyet unsurlarından, etnografik özelliklerinden, edebiyatı ve milli kültüründen, geleneklerinden-ata desturundan, el sanatlarından, halk süslemelerine kadar müşterek değerleri açıkça görülmektedir.

Bozkır hayatının kendine özgü nizamı iyice araştırılmadan, sosyal oluşum şekillerinin yerleşik kültürlerle mukayesesi yapılmadan, sosyal hayatı yapılandıran törenin insanlar üzerindeki etkisi göz önünde tutulmadan ve daha birçok ayrıntı incelenmeden bu yaşayış şekli tahlil edilemez. Bozkır geleneğinin kendine has özellikleri arasında önemli olarak görüp ele aldığımız noktalardan birisi sosyal oluşum şekilleridir⁹⁵. Konargöçer yaşayış şeklinin güçlü dinamiği aile⁹⁶ diye bilinen küçük sosyal oluşumdur, bu yapı bütün düzeni etkilemiş devlet düzenindeki esaslar açıklanan küçük yapıdan hareketle şekillendirilmiştir. Sosyal düzenin bu dinamik gücü aynı zamanda doğu düşüncesindeki devlet geleneğinin şekillenmesine de katkıda bulunmuştur. Aileden sonra görülen sosyal katman (tabaka) şekli ailelerin bir araya gelmesiyle oluşan oymaktır (aymaktır). Kırgız-Kazak boylarında farklı olarak ailelerin bir araya gelmesiyle köy diye bilinen sosyal birlik oluşmuş ondan da oymak meydana getirilmiştir. Oymak içinde görülen ve kendine has bir yapı sergileyen başka bir sosyal oluşumda avul (oba) geleneğidir⁹⁷. Avul adı, aynı kan bağına sahip olan ve 2-15 arası ailenin bir araya gelmesiyle kurulan sosyal birlik için kullanılmaktadır. Kazaklarda da vardır ama avulu meydana getiren sayılar farklıdır ayrıca Kazak avullarının kendine özel olan bazı küçük farklılıkları mevcuttur⁹⁸. Kırgız avullarında sosyal dayanışma, otlakların paylaşımı, olaylar karşısında ortak hareket etme ve belirli bir coğrafi sahada sürüleri otlatma gibi sebeplerin aileleri bir araya getirdiği görülür. Obaların (avul) kendi içinde hiyerarşi sistemi oluşmuş, belirli sosyal normlar bu düzenin yapılanmasına zemin hazırlamıştır⁹⁹. Oymakların bir araya gelmesiyle (bu köylerin ya da oymakların sayısına bağlıdır) uruğlar oluşmaktadır. Uruu diye bilinen ve aymakların bir araya gelmesiyle oluşan ve uruğa bağlı bulunan bu sosyal oluşum uruğun kolu şeklinde değerlendirilmektedir. T. Januzakov'un tasnifine göre; "Kazak etnoniminin yapısı geçmişte üç aşamadan oluşmuştur, bunlar boy, bodun-budun ve kollardır. Konar göçerlerin boy-budun yapısı aşağıdaki gibidir: boylar birliği, boy, budun, kollar, boyların bölümleri şeklindedir"¹⁰⁰.

Kazaklarda ve Kırgızlar da uruu ile uruğların oluşumunda bazı oluşum ve sayı farklılıkları vardır. Fakat bunlar benzer olan asıl yapıyı etkileyecek kadar büyük farklılıklar değildir. Uruğ diye bilinen sosyal oluşum bir atadan dağılan ve atalarının ismiyle tanınan insanların genel adı için kullanılır. Örneğin Kazaklarda akrabalık yönüyle birbirine yakın olan on kadar aile bir köy, yedi atadan dağılan ve akrabalık bağları bulunan birkaç köy bir ata (aymak) olarak kabul edilir. 13-15 atadan meydana gelen aymaklar bir uruu oluşturur¹⁰¹. Bazı araştırmacılara göre uruğ, konar göçer geleneğinin en güçlü sosyal dinamiğidir bazılarına göre ise bu yapılanma ulusun bütünlüğünü parçalayan ve devlet olma geleneğini geciktiren faktörlerden biridir. N. F. Sitniyakovskiy'e göre konar göçerlerdeki zengin olma hırsı ve hayalleri onları bu sosyal oluşuma yönlendirmiştir, eğer bu göçerler uruğlara bölünmemiş olsalardı kendi aralarında

⁹⁵ Ögel Bahaeeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara, 1988, s. 207.

⁹⁶ Genç R, Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara, 1997, s. 83.

⁹⁷ Moğollar oymak kelimesini (obog-obox) şeklinde kullanarak, oymakta yer alanları kan akrabalarının kendine mahsus birliği şeklinde kabul ederler. Vladimirtsov B. Y., Moğolların İçtimai Teşkilatı, Çev: A. İnan, Ankara, 1995, s. 74.

⁹⁸ Казахи. Историко-этнографическое исследование. Алматы, 1995. — С. 121.

⁹⁹ Јараров А., Гөçебе Кіргізларın Оба (Авул) Теşкілатı, Түркілер, С. XIX, Ankara, 2002, s. 538-539.

¹⁰⁰ Жанузакoв Т. Казак ономастикасынын очерктери этнонимдер. — Алматы, 1982, 53—54—б.

¹⁰¹ Аманжолов К., К. Рахметов. Түркі халықтарының тарихы. Алматы, 1997.- Т.ІІ.- 160-б.

mücadeleler olmayacak ve düşmanlarına karşı büyük bir güç oluşturacaklardı¹⁰².

Uruğun oluşum şekli içinde belirli özellikler vardır, bu yapı ilk olarak-göçmenlerin her türlü durumda kendi içinde sıralanıp (этнодифференцирующие) özelliği taşıması, ikinci olarak ise (этноинтегрирующие) şeklindeki özelliğinden kaynaklanır. Mesela bazen zamanı geldiğinde uruğ-tayfa içinde yedi atayı tamamlayan sülaleler bağımsız olarak kendi başlarına uran ve damgalarını belirleyerek yeniden uruğ şeklinde bir sosyal oluşum meydana getirirler¹⁰³. Fakat bunlar hiçbir zaman kökenlerini unutmaz ve hangi uruğdan ayrılarak yeni bir sosyal birlik oluşturduklarını şecereleriyle ve sözlü gelenekleriyle nesilden nesile aktarırlardı.

Bu özellik, sonraki döneme ait Rus kaynaklarında açık olarak zikredilmektedir. Kayıtlarda Kazakların hiçbir zaman kendilerini Kırgız olarak isimlendirmedikleri kendilerine bu adı kullananlara da şaşkınca baktıkları açıklanmaktadır. Rusların, Kazakların her yönden: dış görünüşlerinden, dilleriyle, adet-ahlak anlayışlarıyla, gelenekleriyle ve yaşayış tarzlarıyla Kırgızlara çok yakın olmalarına rağmen bu adı kabullenmemelerine anlam veremedikleri görülür¹⁰⁴. Sonradan Kazaklarla Kırgızları birbirlerinden köken itibarıyla ayırt etme yollarından birinin de şecereler olduğu öğrenilince bu konu üzerine yöneldikleri anlaşılır. Şecere geleneğine dayalı olarak Kazak ve Kırgız boylarını ayırt etmenin çok daha kolay olduğu diğer çalışmalarında bu özellikleri açıklayıcı bilgiler verdiği gören Rus araştırmacılar, Kırgızlar ve Kazaklar arasında mevcut olan bütün şecere varyantlarını toplama yoluna gitmişlerdir.

Kırgız ve Kazak uruğlarında uruğun oluşum şekli bazı farklılıklara sahiptir. Geleneksel olarak Kazak şecerelerinde tanınan bir uru, tayfanın aslı (atası) olarak bilinen büyükler bir balayı evlatlık olarak alır (kiyimdi bala), bu balayı gerçek oğluna dost olarak kabul ederdi şeklindeki sözler, zikredilen kişilerin (sonradan nesilleri dağılacak ve ata olarak şecere kayıtlarına geçeceklerdir) önceden başka yerlerden geldiklerine delildir. Buna rağmen halkın sözlü geleneklerinde onlar bir babanın çocukları, bir kındıktan (göbekten) türeyen nesiller olarak tanımlanıp, akraba, ağabeyi şeklinde adlandırılırlardı¹⁰⁵. Bu şekilde meydana gelen uruğlar hem Kırgızlar hem de Kazaklar arasında mevcuttur ama sadece sırası geldiğinde bir uruğu aynı kındıktan kabul etmek doğru değildir. Konar-göçerlerin düsturunda sülale içinde çocukların birbiriyle karıştığı da görülür, başka uruğlardan gelen ya da savaş sırasında ele geçirilen esirler uruğun içine sinmekte ve bu atadan uru ortaya çıkmaktadır. Bunlara Kazakların ağız (sözlü) şecerelerinden ve yazma şecerelerinden binlerce örnek vermek mümkündür. Bu, konar göçerlerin yaşadıkları olayların gelişim seyirinin sosyal yapı üzerindeki etkisinden, ikinci olarak ise akrabalık bağlarıyla oluşan desturun yabancının sosyal birlik içine girmesine izin vermesinden kaynaklanır¹⁰⁶.

Uruğun meydana gelebilmesi için çeşitli faktörler gerekir bu faktörleri Abramzon şöyle açıklamaktadır: “a. Boyların birbirleriyle karışabilecekleri ve yerleşebilecekleri bağımsız bir coğrafi sahanın oluşu; b. Bütün boyların kullanabilecekleri ortak bir dili; c. Tarım hayatının her çeşidinin yürütülebileceği bir sahanın varlığını, ç. Tarihi seyir içinde bazı boyların birinin diğerine yakınlaşmasına sebep olan tarihi-sosyal kaynaşmadan kaynaklanan yakınlığı; d. Felsefi bakışları ve kutsal olarak kabul ettikleri değer yargıları noktasındaki benzerlikleri; e. Komşu olan başka halklar ile olan bağları esas alarak, boylar birliğinin sosyal barışla bir federasyon oluşturabilecek siyasi-kültürel faktörleri; f. Milleti, hanı ve daha geniş anlamda etnik birlikteliğin önemini kavrayıp bilmek”¹⁰⁷.

Bazen bu uruğa başka uruğlardan insanların ya da uruğların gelip katılmaları mümkündür, işte bu durumlarda uruğun etnik bütünlüğü bozulur. L. N. Gumilev’e göre, “...eğer bu şekilde katılımlar çok sayıda olursa, bu etnik yapıyı içten bozar. Etnik yapıların uzun tarihi seyir içinde sosyal dokuları şartlara bağlı olarak birkaç kez değişmiş, değişim yoluyla üstünlük kılıp varlığını sürdürürken bölünerek ayrıldığı

¹⁰² Ситняковский Н. Ф. Перечисление некоторых родов киргизов обитающих в восточной части Ферганской области, Ташкент, 1900. Т. 2, Вып. 1, 2., -97-б.

¹⁰³ Ақселеу Сейдімбек. Қазақ әлемі, Алматы, 1997.- 34-б.

¹⁰⁴ Ситняковский Н. Ф. Перечисление некоторых родов киргизов обитающих в восточной части Ферганской области, Ташкент, 1900. Т. 2, Вып. 1, 2., -99-б.

¹⁰⁵ Бейсен байұлы Жарылқап. Қазақ шежіресі. Алматы, 1994.- 77-78-б.

¹⁰⁶ Сейдімбек Ақселеу. Қазақ әлемі, Алматы, 1997.- 34-35-б.

¹⁰⁷ Абрамзон. С. М. Кыргыздардын этногенетикалык жана тарыхый – маданий байланышы. // Кыргыздар. Бишкек, 1991. – Т. II. – 298 – 299 – б.

sıklıkla görülmüştür”.¹⁰⁸

L. N. Gumilev’in etnik değişim yapılarını kendi aralarında tasnif ederek erime şekillerini yaşayış biçimine göre belirlediği görülmüştür. Siyasi yönden çok etnik yapıları bir arada yaşayan grupların bulunduğu ülkelerde karışmanın çeşitli şekilleri vardır: **a.** bir arada-iç içe yaşayanlar yenilikleri çabuk benimsemektedirler, **b.** asimilasyon, bir etnik gurubun diğer gurubun geleneklerini baskı altına alarak sosyal yönden eritmesi, **c.** melezleşme (metisleşme), geleneklerini muhafaza etmelerine rağmen diğer etnik grupla kaynaşmaları sebebiyle melezleşip geleneklerinde karışma olanlar, **ç.** asimilasyona uğrayarak etnik yönden eriyip geleneklerini unutanlar, bunların karışımından üçüncü etnik gurubun oluştuğu durumlarda gerçekleşebilmektedir. Bazen çok nadirde olsa bir bölgede yaşayan etnik gruplar (etnoslar) karışarak yok olabilmekte onların yerine diğerlerine hiç benzemeyen yeni bir etnik grup gelebilmektedir. Bu etnik oluşumun yeni temsilcileri farklı bir etnik yapı olduklarını anlamasalar da sonraki nesiller (birkaç kuşak sonra gelenler) farklı bir etnik yapıya sahip olduklarını tespit edebilmektedirler¹⁰⁹.

Etnik birliğin oluşum farklılıklarından biri de çoğu zaman büyük etnik gruptan ayrılan küçük grupların başka yerlere giderek oralarda yerleşmeleridir. Eski geleneklerini, zamanla aradan geçen olaylarında etkisiyle gittikleri yerlerde unutmaya başlamışlardır. Bazen de bu etnik gruplar sosyal olarak varlıklarını sürdürmemekte ve yok olmaktadır. Genellikle de yerli halka karışıp kaynaşip yeni etnik yapıları oluşturmaktadırlar. Bazı boylar, başka bir coğrafyada yaşamalarına rağmen kendi etnik kökenlerini bilmekte fakat beraber yaşadıkları etnik gurubun adına mensup olduklarını ileri sürmektedirler. Belirtilen davranış şeklinin sergilenmesinde çeşitli faktörler vardır; kökenlerini bilmeyen yeni nesiller olabileceği gibi, askerî olaylar sırasında parçalanarak gruptan ayrılanların çoğalarak boylarının adını zamanla unutmaları ve tabi oldukları boyun sosyal statüsünün kendi boylarından daha yüksek olması sebebiyle bunu kabullenmeleri sıralanabilir. Belirtilen yaklaşımın yanı sıra başka bir etnik gurubun içinde yaşamalarına rağmen etnik adları sorulduğunda her seferinde kendilerinin başka bir boya mensup olduğunu söyleyip, bu ismi etnik adlandırış olarak muhafaza edenlerde görülmektedir.

Feodal ilişkiler döneminde uruğlar çoğu zaman askerî birlik olarak değil ilişkilerin gelişim seyrine göre sosyal yapı şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu oluşumlar, feodal dönemin sosyal hareketliliği sırasında açık olarak görülmektedir. Feodal dönemde bazen boy, askerî gücüne dayalı olarak boylar birliğinin kontrolünü elinde tutan feodal beye direk bağlı, bazen de bazı işlerinde yarı bağımsız olarak hareket etme serbestiyetine sahip olmuştur¹¹⁰. Fakat bu bağılıklarında da sosyal yönden bağımsızlıklarını belirleyen belirli kurallar ve sorumluluklar vardır. Boy birliklerini idare eden yöneticiler, yönetimi altındakilerin temsilcisi vasfıyla hana bağlanarak itaatlerini arz ederlerdi. Onlar, boyları veya birkaç boya han adına yönetip, savaş dönemlerinde mesuliyetleri olduğu üzere belirli bir oranda asker çıkarıp, halktan aldığı verginin bir bölümünü hana verme sorumluluğunu taşırlardı. Hanın muhafızlardan oluşan özel bir askerî gücü olurdu fakat en büyük ve kalabalık grup halktan boy beğlerinin topladığı askerlerdi¹¹¹. Hanın boy yönetimlerini belirli kişilere verdiği bilinmektedir zamanla bu kişilerin askerî gücü ve nüfus potansiyeli itibarıyla han karşısında güç oluşturarak yönetime talip oldukları anlaşılmaktadır. Bu beyler arasında adaletle boyu yönetenler olduğu gibi zulümle boy mensuplarına büyük azaplar çektirenler de vardır.

Özellikle Orta çağ feodal yapısı içinde bazı boy beylerinin mensup oldukları boyun “ak süyek” olmasından hareketle “kara süyek” halka ağır vergiler yükledikleri, hukuki olarak zulümde buldukları ve yer verme düzeninde haksızlıklar yaptıkları bilinmektedir. Haklarını koruyamayan kara süyekin¹¹² ister istemez ak süyeklere karşı bir mücadeleye giriştikleri ve bu mücadelelerden bazen başarıyla çıktıkları görülmüştür. Kırgızlar ve Kazakların sosyal yapılarındaki normlar ve asker millet olma özellikleri sebebiyle bu mücadeleleri daha acımasızca yaşadıkları vuku bulan olaylarda açıkça müşahede edilir. Beyler toplumda askerî ve ekonomik gücü ellerinde bulundursa da Kırgız kavminin asıl gücünü hayvancılıkla iştil eden “kara budunlar” oluşturmuştur. Kara budunlarla “ak budunlar” arasındaki mücadele tarihin en eski

¹⁰⁸ Гумилёв Л. Н. Этногенез жана жердин биочөйрөсү. (Которгон: Т. Мүлкүбатов). Бишкек, 1999. — 55—6.

¹⁰⁹ Гумилёв Л. Н. Этногенез жана жердин биочөйрөсү. (Которгон: Т. Мүлкүбатов). Бишкек, 1999. — 96, 150—151—6.

¹¹⁰ Kalkan M. Orta Asya Türk Devletlerinde Ordu ve Savaş Stratejileri, İzmir, 1995, s. 28.

¹¹¹ Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI - середина XIX вв.). М., 1958.-С. 35.

¹¹² Асфендияров С. История казахстана. Алма — ата, 1993. — С. 114.

dönemlerinden beri süregelmektedir, runik yazı tekstlerindeki “kadaştar” ve “kara budun” şeklinde geçen isimler bunlarla aynı olsa gerektir¹¹³.

Kırgızlarda ve Kazaklarda sosyal oluşum şekilleri sadece uruğla sınırlı değildir, bu yapının dışında irili ufaklı birlikler mevcuttur. Aynı birliğin her iki kavimde de bazen farklı isimlerle ifade edildiği de görülmektedir. Bazen de aynı adla belirtilen sosyal birliğin, oluşum şeklinde, sayısında ve yönetim şeklinde genel özellikleri değiştirmeyecek farklılıklar taşıdığı anlaşılır. Kazaklarda sosyal oluşumları ifade etmek için kullanılan başka isimlerde vardır, bu isimlerin bazıları Kırgızlardan farklıdır. Eski Kazak şecereleri “uruğ” dan başka “bau”, “san”, “tokum”, “tek” ve “arıs” şeklinde adlandırmalar kullanırdı: Kazak, “tokum” diye kökenini-atasını söylerdi, “tek” de “tokum” manasındaydı. Tegi kötü, tegi iyi şeklindeki sözler halk arasında halen daha mevcuttur. Güneydoğu Kazakları bugüne kadar kuşların yumurtasına tokum demeye devam etmektedirler. Bu aslında “uruğ” sözünün anlamı için kullanılmıştır. Kazaklar “ru-uruğ” yerine “bir tayfa el” diye “tayfa-taypa” denen sözü de kullanmışlardır. Fakat taypa Arapların “tayfa” “bölüm-grup” denen sözünden alınmıştır¹¹⁴. M. S. Mukanov’a göre Kazaklarda sosyal oluşumlar şu şekildedir: ulus, el, aymak (oymak), tayfa, kavim, tabaka, uruu ve diğerleridir. Onların bazıları el (il), tayfa, uruğ (ru-uruk), Kazakların tamamı arasında kullanılarak bugüne kadar ulaştırılmıştır¹¹⁵. Uruğ anlayışını sosyal yapı içerisinde canlı tutan geleneklerden biri de yedi ata geleneğidir ve konar göçer kültürün kendine has olan dinamiği olarak kabul edilmektedir. Yedi atasını bilme geleneğinin önemli olarak kabul edildiği, atalarını sayamayanların toplum içinde nesepsizlikle (kul) suçlanıp sosyal normlarla cezalandırıldığı, kız isterken nesebini yedi atasına kadar sayamayana kızın verilmediği konar göçer geleneğinde bu konunun ne kadar önemli olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Ayrıca şecere geleneğine bağlı olarak yedi atanın dışında diğer ataları da bilme ve onların eski yaşayışlarını yeni nesillere aktarma gibi görevlerde vardır ki bu görevlerde o toplumun yaşlılarına ve şecerecilerine ait bir görev olarak görülür. Her görevin-sorumluluğun paylaştırıldığı konar göçer yaşayışında özel nitelik taşıyan ve ağır yaptırım gücüne sahip olan sosyal kanunlar vardır. Bu kanunlar, asırlar içinde törenin şekillendirdiği davranış biçimlerine ve geleneklere dönüşmüştür.

Kırgızlarda ve Kazaklarda yedi ata sayma geleneği bazı isimlerde ortak bazı isimlerde de adlandırılış farklılıkları taşır. Kırgızlar yedi atayı bir iki nesilde farklı adlandırmakla beraber diğer dört kuşakta aynı şekli kullanmaktadır. **Yedi ata**: Ata, çon ata, baba, coto, kubar, cete, teg şeklinde sıralanır. Bunun yanı sıra bazı Kırgız şecerecileri bu sıralamayı farklı şekillerde vermektedir. Şecereci Canıbayuulu Saparbay’a göre yedi ata: Ata, çon ata, baba, kubar, coto, cete, muştı şeklinde sıralanmalıdır. Kazaklar arasında kullanılan akrabalık adları şunlardır: Eke, bel bala, nemere, şöbere, şöpşek, şöbelek, nemene, cürecat. Yedi ata dediğimiz işte bunlardır, bunların dışında tuacat, tumaycat, cekcat, curagat ve kaymana şeklinde adlandırılanlar da vardır¹¹⁶. Yedi atayı adlandırmadaki farklılık Kazaklar arasında da görülür bu, boyların kökenlerinden ve kullandıkları terimlerden kaynaklanmaktadır. “Kazak halkının köken (teg) tanıma düsturuna göre yiğidin üç yurdu olurdu. Onlar ağayın yurdu (yani öz yurdu), nagaşı yurdu ve kayın yurdu. Bu üçü de huzur ve güvenin garantisi olarak kabul edilirdi”¹¹⁷. Kırgızlarda da aynı gelenek vardır, konar göçer hayatının dalada insana güçlü olarak ayakta kalma şansı dışında alternatif tanınaması sebebiyle sosyal birlik ruhu şekillenmiş ve düşmanlar bu güç birliği ile uzaklaştırılmıştır. Bu güç birliği sayısını artırdığı ve bölgede hâkim duruma geldiği zaman aynı tehlike diğer boylar için söz konusu olmuş, bu kez de diğer boylar bu tehlikeden korunmanın yollarını başka boylarla ittifak yaparak, kız alıp vererek ve askerî güç birliği oluşturarak bertaraf etmişlerdir. Hatta bu durum bazı dönemlerde çok acımasız bir şekle dönüştüğü için bazı boylar arasında birkaç boydan çok sayıda kız alarak, bir boy iki üç boyla akrabalık bağı kurma yolunu tercih etmiştir.

¹¹³ Левшин Алексей. Кыргыз – кайсактар же кыргыз – казактар тууралуу тарыхый маалыматтар. // Кыргыздар. Бишкек, 1991. – Т. II. – 291 – б.

¹¹⁴ Мұқанов Сәбит. Халық мұрасы: Тарихтық және этнографиялық шолу. Алматы, 1995. -13-б.

¹¹⁵ Востров В. В., Муканов М. С. Родоплеменной состав и население казахов, Алма-Ата, 1968, 38-б.; Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава зиргиз-казаков Большой Орды и каракиргизов// Живая старина, год IV, СПб., 1894, вып. III-IV, 68-б.

¹¹⁶ Тарақты А. Ауызша тарихнама // Қазақ. Алматы, 1994. -39-б.; Ақселеу Тарақты. Балталы, бағаналы ел аман бол. Алматы, 1993. - 67-б.

¹¹⁷ Кенжеахмет ұлы Сейіт, (1998), Үлттық өдет-ұрыптың бәймелімі 220 түрі. Алматы, 1998. - 193-б.

Üsön Hacı'nın şecerelere dayanarak verdiği bilgilere göre Kırgızlarda kökeni bir olanlardan büyük bir kaç kol, onlardan birkaç orta kol, onlardan birkaç küçük kol çıkmıştır. İnsanların kökü bir olmasına rağmen o kişiden birkaç bala çoğalmakta onlardan başka kollar artarak urular meydana gelmekte, onlardan uruğlar oluşmakta, uruğlar ise bir araya gelerek milleti meydana getirmektedir¹¹⁸. Kırgızlarda ve Kazaklarda "Bazı dönemlerde Kırgızlar arasında birkaç boy kendi babalarının adı ile değil, onların lakap adları ile isimlendirilmiş ve bir araya gelmiştir".¹¹⁹

Kırgızlarda ve Kazaklarda görülen lakap adlarının yanı sıra eski Türk isim verme geleneğine ve uruğun sosyal statüsüne göre çeşitli hayvan isimlerinin ya da lakap ad şeklinde verilen hayvan adlarının aynı şekilde kullanıldığı bilinmektedir. Kırgızlarla Kazaklar arasında farklı isimlerle adlandırılan yapılardan biri de "bag" diye bilinen sosyal oluşumdur ve bu Kırgızlarda uruğ adından önce kullanılmaktadır. Bagların birliğine farklı farklı köyler girmektedir, bu köyler sayılarına göre bag birliklerini oluşturmaktadır. Bagların meydana geliş şekilleri birbirlerinden bazı farklılıklar arz etmektedir.

Kazaklar arasında tayfa termini etnik bölümlerin en küçük grubunu (uruğ içindeki bölünüşü) göstermek için kullanılmıştır. Doğuda, Orta asırlarda Kazakistan hakkındaki kaynaklarda Arapların tayfa termini büyük etnik grupları ifade etmektedir¹²⁰. Uruğların bir araya gelmesinden tayfalar meydana gelir, tayfaların bir siyasî birlik altında toplanmaya başlamasıyla da ulus-millet diye tanımlanan etnik birlik oluşur. "Tayfa" termininin sonraki dönemlerde uruğ yerine kullanılmaya başladığı bazen de büyük sosyal yapıların tayfa adıyla adlandırıldığı görülür. Özellikle Kıpçak dilinin ve etnik birliğinin etkilediği kavimlerde kullanılan tayfa adının geniş anlamda kullanılarak büyük sosyal grupları ifade ettiği bilinmektedir. Geniş anlamda tayfa adı çok sayıda boydan bir araya gelen ve etnik birliğe sahip olan grupları tanımlamıştır. Arapça kökenli olan bu kelime birçok Türk lehçesinde günümüzde de kullanılmaktadır¹²¹.

Kırgızlar ve Kazaklar arasındaki mevcut sosyal oluşumlar aynı yaşayış biçiminin benzer görünüş şekilleridir, sadece coğrafi bölgeye ve askerî yapıya bağlı olarak küçük farklılıklar gösteren özellikler taşırlar. Kırgızlarla Kazakların askerî yapılarındaki, dil özelliklerindeki, geleneklerindeki, etnik tabanlarındaki, mentalitelerindeki benzerlikler ve sosyal oluşum biçimleri her iki kavmin birbirine olan yakınlığını ortaya koymaktadır. Birçok yönüyle bütünleşen Kırgızlarla Kazakların sergiledikleri sosyal oluşum şekillerindeki benzerlikler uzun süren çalışmaların sonucunda en ince ayrıntısına kadar tespit edilebilecektir. Yapılan incelemelerin sonuçları, genel yapısı itibariyle birbirine benzer özellikler sergileyen bu sosyal oluşumların küçük farklılıklara sahip olduğunu, bunun da ancak bölgesel araştırmalara dayalı olarak tespit edilebileceğini göstermiştir. Bölgesel farklılıklarında temelinde yatan faktörlerin, etnik tabandaki yapı farklılıklardan, farklı sosyal yaşayıştan, maişet (geçim) tarzından, askerî yapıdan vb. sebeplerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Küçük sosyal farklılıklar, Kırgızların ve Kazakların kendi aralarında da bölgelere göre bazı değişiklikler (Kazaklardaki "cüz" yapısında görülen etnik farklılıklar ve Kırgızlardaki "sağ, sol ve içkilik" olarak bilinen gruplar) sergilemektedir, bu sebeplere dayalı olarak coğrafi faktörlerinde etkisiyle yakınlaşan iki kavim sosyal birleşme noktasında zamanla etnik yönden bütünleşmiştir.

KAYNAKLAR

1. Genç R., (1997), Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara: TKAЕ Yayınları.
2. Japarov A., (2002), Göçebe Kırgızların Oba (Avul) Teşkilatı, Türkler, C. XIX, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
3. Kalkan M., (1995), Orta Asya Türk Devletlerinde Ordu ve Savaş Stratejileri, İzmir: Kaynak Yayınları.
4. Ögel Bahaeddin, (1988), Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara: TTK Yayınları.
5. Vladimirtsov B. Y., (1995), Moğolların İçtimai Teşkilatı (Çev: A. İnan), Ankara: TTK Yayınları.

¹¹⁸ Үсөйүн Ажы. Кыргыз Санжырасы. // Кыргыздар. Бишкек, 1991. — Т. II. — 73—б.

¹¹⁹ Абрамзон С. М. Кыргыз жана кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. — Бишкек, 1999. — 644—б.

¹²⁰ Пищулина К. А., К. М. Байпаков. Ақ орданың, моғолстанның, өбілқайыр хандығының, ноғай ордасының мемлекеттік-әкімшілік құрылысы. // Қазақстан тарихы. Алматы, 1998. - Т. II. - 195-б.

¹²¹ Атаныязов С. Шежере (Түркмениң несил дарагы). Ашгабат, 1994.-30-б.

- 6.Абрамзон. С. М., (1991), Кыргыздардын этногенетикалык жана тарыхый – маданий байланышы. // Кыргыздар, Т. II. Бишкек: Кыргызстан басмасы.
- 7.Абрамзон С. М., (1999), Кыргыз жана кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Бишкек: Сорос Фонду.
- 8.Ақселеу Сейдімбек, (1997), Қазақ әлемі, Алматы: Алматы:Қаз. ун-т.
- 9.Ақселеу Тарақты, (1993), Балталы, бағаналы ел аман бол. Алматы: Қаз. ун-т.
- 10.Аманжолов К., К. Рахметов., (1997), Түркі халықтарының тарихы. Алматы: Изд. АН КазССР.
- 11.Асфендияров С., (1993), История казахстана. Алма – ата: Қазақ ун – т.
- 12.Аристов Н. А., (1894), Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой Орды и каракиргизов// Живая старина, год IV, СПб., вып. III-IV.
- 13.Атанязов С., (1994), Шежере (Түркмениң неси дарагты). Ашгабат: Туран 1.
- 14.Бейсен байұлы Жарылкап, (1994), Қазақ шежіресі. Алматы: Атамұра.
- 15.Востров В. В., Муқанов М. С., (1968) Родоплеменной состав и население казахов, Алма-Ата: Наука.
- 16.Гумилёв Л. Н., (1999), Этногенез жана жердин биочөйрөсү. (Которгон: Т. Мүлкүбатов). Бишкек: Сорос Фонду.
- 17.Жанузаков Т., (1982), Казак ономастикасының очерктери этнонимдер. – Алматы: Наука.
- 18.Иванов П.П., (1958), Очерки по истории Средней Азии (XVI - середина XIX вв.). М.; Изд-во Вост. лит.
- 19.Казахи. (1995), Историко – этнографическое исследование. Алматы: Казахстан.
- 20.Левшин Алексей, (1991), Кыргыз – кайсактар же кыргыз – казактар тууралуу тарыхый маалыматтар. // Кыргыздар. Т. II., Бишкек: Кыргызстан басмасы .
- 21.Мұқанов С., (1995), Халық мұрасы: Тарихтық және этнографиялық шолу. Алматы: Ана тілі.
- 22.Пищулина К. А., К. М. Байпаков., (1998), Ақ орданың, моғолстанның, әбілқайыр хандығының, ноғай ордасының мемлекеттік-әкімшілік құрылысы. // Қазақстан тарихы. Т. II., Алматы: Атамұра.
- 23.Сейдімбек Ақселеу, (1997), Қазақ әлемі, Алматы: Санат.
- 24.Ситняковский Н. Ф., (1900), Перечисление некоторых родов киргизов обитающих в восточной части Ферганской области // Т. 2, Вып. 1, 2., Ташкент: Изв. Турк. отд. рус. геогр. о – ва.
- 25.Тарақты А., (1994), Ауызша тарихнама // Қазақ. Алматы: Білім.
- 26.Кенжеахмет ұлы Сейіт, (1998), Ұлттық әдет-ұрыштың бәймелімі 220 түрі. Алматы: Қазақ стан.
- 27.Үсөйүн Ажы. (1991), Кыргыз Санжырасы. // Кыргыздар. Т. II., Бишкек: Кыргызстан басмасы.

